

**Церковно-історичне
краєзнавство:
ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ
ДИСКУРС**

Перша літописна згадка про Одесу (Качибей) та церковна унія XV ст.

Статтю присвячено питанню точного датування першої літописної згадки про Одесу. У ході вивчення тексту "Анналів або хроніки славного королівства Польщі", автору вдалося з'ясувати точну дату першої згадки про місто-порт Хаджибей-Одесу. На основі історичних документів, показана широка картина підготовчих кроків по об'єднанню католицької та православних церков (унії) на початку XV століття.

Ключові слова: Хаджибей, Одеса, церковна унія, порт.

Місцевість, на якій зараз знаходиться Одеса була заселена з давніх часів. Давньогрецька колонія на місці сучасного Приморського бульвару та на Жеваховій горі існували з VI-V ст. до нашої ери. Вони зникли під час Великого переселення народів. Свій слід на землях Північного Причорномор'я залишили гуни, угри, авари, печеніги, половці...

В XIII ст. ці землі захопили монголо-татари, які створили свою державу – Золоту Орду. Щодо цієї держави існує величезна кількість міфів. Одним з них є твердження про те, що монголо-татари принесли виключно руйнування та занепад в усі країни, які були ними завойовані. Насправді періоди воєн і руйнувань змінювалися періодами економічного відродження. Час правління ханів Узбека і Джанібєка був часом будівництва численних міст, позначений розвитком торгівлі та ремісничого виробництва у Золотій Орді.

Північне Причорномор'я було західним улусом Золотої Орди, у дунайсько-дніпровському межиріччі і в прилеглих районах розташовувалися, як мінімум, чотири великих золотоординських центри: Акджа Керман (Акерман), Кілія, Янги Шехр (Старий Орхей) і Костешти. В середині XIV ст. із західного улусу на Поволжя проходив караванний шлях, який кілька століть зберігав назву «шлях татарський» [1]. Він пролягав в безпосередній близькості від сучасних теренів Одеси. Крім чотирьох вище перелічених міст ординського періоду, було, як мінімум, ще сім золотоординських городищ, які знаходились в цьому регіоні, але досі не досліджені археологами [2].

Перехід від кочового до осілого способу життя відбувався у ординців достатньо по-

вільно. Створення нових центрів влади пов'язують з ім'ям беглярбека Ногая, який закріпився в західному улусі Золотої Орди в 70-х рр. XIII ст. Саме в той час починається зростання торгівлі та міст в регіоні, відбувається синтез двох типів культур – кочової та землеробської. Основу населення Північного Причорномор'я, як і раніше складають тюркські племенні елементи, при цьому збільшується етнічна різноманітність, про що, згідно даних археологічних досліджень, свідчать змішані погребальні обряди.

У середині XIV ст. в районі одеської затоки кочує татарська орда на чолі з беком Хаджибеєм, або, як його називали литовці, Качибеем. 1363 р. відбулася битва на Синіх Водах між литовцями, під проводом князя Ольгерда і золотоординськими військами, якими командували три полководця, одним з яких був Хаджибей. Як відомо, литовський князь Ольгерд розбив татар у цій битві. Ось як описує у своїй хроніці фінал цього протистояння польський історик Мацей Стрийковський: «На побоїще залишилися вбиті три їхні царька: Кутлубах, Качибей (від імені якого названо Качибейським солоне озеро в Диких полях по дорозі як йти в Очаків) і султан Дімейтер» [3].

Варто звернути увагу на те, що за словами М. Стрийковського, Качибеевський лиман був названий на честь татарського воєначальника. У зв'язку з цим цілком логічним виглядає припущення, що наприкінці XIV ст. на березі Одеської затоки існувало поселення яке мало назву Качибей, або Хаджибей. Таким чином, вірогідно, що саме ім'я бека Хаджибея дало назву поселенню, яке пізніше перетворилося на місто.

Густинський літопис повідомляє: «В сие лето Олгенд победы трех царков Татарских и з ордами их, си ест Котлубаха, Качбея, Дмитра» [4]. «Хроника Великого княжества Литовского и Жемайтского» дає наступне повідомлення про Синьоводську битву: «...коли князь Олкирд пошел в поле и побил татаров татарских князей Хачея а Котлуга а Дмитрия» [5]. В усіх трьох наведених уривках з літописів можна побачити як по різному написані імена татарських беків, які брали участь в битві. Адже безсумнівно, мова йде про татарських племінних вождів, учасників битви на Синіх Водах. Так само як ім'я бека Хаджибея перекручувалося авторами літописів, так і назва міста Хаджибей-Качибей-Коцюбіво-Гаджибей змінювалось на протязі століть.

Після Синьоводської битви вплив Золотої Орди на землі Прутсько-Дніпровського міжріччя поступово зменшується. Більшість тюркського населення відкочовує за Дніпро. Західний улус Золотої Орди зникає назавжди.

Багато міст (як офіційно, так і неофіційно) ведуть свій початок від першої літописної згадки. Класичним прикладом є Москва. В Іпат'євському літопису сказано: «И приславъ Гюрги и рече: «приди ко мнѣ, брате, в Москов». Святославъ же иѣха к нему съ дѣтьтємъ своимъ Олгомъ, в малѣ дружинѣ» [6]. Мова йде про те, що 1147 р. суздальський князь Юрій Долгорукий запросив на свято свого союзника князя Святослава. На той час «Москов» було лише невеличке село з кількох дерев'яних хат. Таким воно залишалось майже до кінця XIII ст. Але у творах жодного з відомих російських істориків немає сумнівів, що подія описана в літопису і є часом народження міста.

Перша згадка про Качибей – Одесу датується 1415 роком. Польський історик Ян Длугош, в своїй багатотомній праці «Анали або хроніки славного королівства Польщі», так описує цю подію: «Крім того в той час прибули до короля польського Владислава послы патріарха та імператора грецького з листами та запечатаними документами, які їх удостоювали, вони повідомили короля про те, що турки їх всіляко мучили і гнобили та просили лише надати їм допомогу зерном. Король Владислав, у святому співчутті побажав прийти їм на допомогу в складній ситуації, надав запрошену

кількість зерна та визначив, що отримати його вони зможуть в його королівському порту Качубийов» [7].

Тривалий час історики користувались лише перекладом цього уривку з «Хроніки» Яна Длугоша, перекладаючи цей уривок не точно, без уваги на загальний контекст. Свою працю Ян Длугош написав середньовічною латинською мовою. Нещодавно польські вчені зробили переклад «Хроніки» сучасною польською мовою, що допомогло з'ясувати точну дату першої літописної згадки про Одесу.

Напередодні великодніх свят 1415 р. польський король Владислав Ягелло (Ягайло) разом зі дружиною та двором мандрував українськими землями, які в той час належали Польщі. Він відвідав Льнькут, Перемишль, Ярослав. А напередодні Великодня у страшний четвер, 29 березня 1415 р., він завітав до Львова. Відзначивши свято у Львові, Владислав продовжує свій шлях і вже наступне свято – Вознесіння, яке того року припадало на 9 травня, він відзначає в Тереховлі. Це була не хаотична подорож без мети, король мав зустрічі з вельми поважними гостями. «На Зелені свята король прибув до Снятина», – повідомляє Ян Длугош. Як відомо, «Зелені свята» – це народна назва Трійці. В 1415 р. Трійця припадала на 19 травня. Саме в той день в Снятин прибуває молдавський воєвода (правитель) Олександр Добрий.

У XV ст. Снятин знаходився на кордоні Польщі з Молдавським князівством. У середньовіччі це місто мало важливе значення, бо саме в ньому була розташована головна митниця на молдавському торгівельному шляху. З кінця XIV ст. Молдова визнавала над собою сюзеренітет польських королів. Зустріч польського короля та молдавського воєводи мала поважну причину: Олександр Добрий повинен був скласти присягу на вірність королю та польській державі. Ця подія відбулася по приїзду Владислава Ягелло до Снятина.

Це була вже не перша присяга молдавського воєводи. Відносини між двома країнами були доволі складними. Над польським королем висів багаторічний борг. Ще 1388 р. Владислав взяв в борг у молдован чималу суму грошей, обіцяючи віддати їх за два роки. У заставу молдавський правитель отримав «Снятин, Коломию

і Покутську землю». Король не зміг вчасно повернути борг тому ці землі продовжували перебувати під частковим контролем Олександра Доброго. Текст снятинської присяги 1415 р. не зберігся, але можна припустити, що воєвода підтвердив всі свої зобов'язання щодо сюзерена.

Саме в той час, 19 травня 1415 р., в Снятин приїжджає посольство від Візантійського імператора та Константинопольського патріарха з проханням по допомогу. Візит візантійців був не випадковістю, бо одним з головних питань на переговорах з польським королем постало питання унії між католицькою та православними церквами, ініціаторами якої були польський король Владислав та великий князь литовський Вітовт. Згідно Яну Длугошу, король приймає послів та наказує відправити допомогу до Константинополю через королівський порт Кочубийов.

Після цього Ягелло поспішає у Вільно назустріч зі своїм двоюрідним братом та союзником Великим князем Литовським Вітовтом. Зрозуміло, що Владислав Ягелло та Вітовт обговорили всі подробиці зустрічі з візантійськими послами, та розробили подальші кроки в напрямку реалізації плану щодо церковної унії.

Серед правителів середньовічної Європи постать польського короля Владислава II Ягелло, була однією з найяскравіших. Він був сином Великого князя Литовського Ольгерда та Уляни Тверської, внучки львівського князя Юрія Львовича. Прапрадідом Ягелло по материнській лінії був князь Данило Галицький. Владислав II правив 48 років – найбільше серед усіх польських монархів. 1385 р. Великий князь Литовський отримав пропозицію польських магнатів одружитись з королевою Ядвігою та стати королем Польщі. Але для цього треба було підписати Кревську унію та змінити язичництво на католицизм. Ягелло прийняв пропозиції поляків і 4 березня 1386 р. був коронований в Кракові прийнявши ім'я Владислав Ягелло. Так виникла союзна польсько-литовська держава, яка у XVI ст. перетворилась на Річ Посполиту. Серед найбільших досягнень Ягелло-короля була славетна перемога в Грюнвальдській битві 1410 р., яку яскраво описав в своїй «Хроніці» Ян Длугош. Владислав Ягелло на протязі кількох десятиліть утриму-

вав баланс між трьома складовими королівства: Польщею, Литвою та Молдовою.

В 1392 р. Владислав передав управління Литвою своєму двоюрідному брату Вітовту, при цьому залишаючись Великим князем Литовським. І Владислав Ягелло і Вітовт розуміли, що для зміцнення влади треба вирішити релігійне питання. Значна частина населення королівства сповідувала православну віру, але державною релігією був католицизм. Ідея об'єднання двох церков здавалась природною.

Саме в той час інша країна – Візантійська імперія, перебувала в надзвичайно складному становищі. На протязі XIV ст. візантійці під тиском турок-османів поступово втрачали свої землі в Азії, а у другій половині століття і в Європі. Константинополь неодноразово звертався по допомогу до країн Західної Європи. Кілька разів навіть оголошувались хрестові походи, але кожного разу перемога була на боці турок-османів. До 1415 р. турки вже кілька разів брали в облогу Константинополь. Велика облога 1396-1402 рр. ледве не стала кінцем імперії. Султан Баязид I вирішив за будь-яку ціну оволодіти великим містом. Врятував візантійців Тимур, який вторгся з величезною армією в Малу Азію. Баязид був змушений зняти осаду та поспішити на зустріч ворогу. В битві при Ангорі війська османського султана були знищені, а сам султан потрапив у полон до Тимура де й помер. Османська імперія практично перестала існувати. Цією поразкою могли скористатись візантійці, але їхня держава настільки ослабла, що вони не змогли повернути втрачені території.

За деякий час сини Баязида змогли відновити силу та знов почали тиснути на Константинополь. 1411 р. турки знов осадили столицю Візантії, але греки змогли відбити погано підготовлений штурм.

Певний час деякі одеські історики вважали, що візантійське посольство просило допомоги у Владислава Ягелло тому, що в той час Константинополь нібито був в турецькій облозі. Яна Длугоша навіть звинувачували в тому, що він помилився, неправильно вказавши час зустрічі послів з королем Владиславом Ягелло. Насправді, ніякої помилки не було, бо Длугош нічого і не писав про облогу столиці Візантії. У своїй праці Ян Длугош достатньо чітко

виклав інформацію з приводу подій, які відбувались навесні 1415 р. Всі події він прив'язав до католицьких церковних свят. Тому було нескладно вирахувати день першої письмової згадки про наше місто. Це 19 травня 1415 р. за Юліанським календарем. Польський історик чітко викладає події в хронологічному порядку, ніде не відступаючи від нього. Прикладом такої послідовності є його розповідь про страту чеського релігійного реформатора Яна Гуса [8]. Як відомо, Яна Гуса спалили 6 липня 1415 р. і Ян Длугош поставив цю подію вже після вищезгаданої зустрічі короля з візантійськими послами.

Ян Длугош називає Кочубіїв «королівським портом» і це не випадково. Справа в тому, що на початку XV ст. королівство Польща була фактично відрізана від Балтійського моря землями Тевтонського ордена і не мала там свого порту. Кочубіїв був її єдиними морськими воротами. Початок XV ст. було тим коротким історичним періодом коли отримавши від Литви частину причорноморських земель у Польщі з'явився вихід до Чорного моря.

Ідею організації церковної унії між католицькою та православними церквами в Константинополі попередньо схвалили майже всі християнські церкви, але було багато питань, які імператор Візантії та Константинопольський патріарх намагались вирішити. В той час в Констанці проходив собор католицької церкви, візантійці були зацікавлені в підтримці Польщі та Литви для того, щоб через посередництво короля вийти на контакти з ієрархами католицької церкви та керівниками держав Західної Європи. У Константинополі мріяли про новий хрестовий похід, який повинен був врятувати Візантію від загибелі. Ідеї церковної унії були близькі королю Владиславу Ягелло, тому що серед його підданих було чимало православних русинів – українців і білорусів.

Об'єднання церков повинно було зняти міжконфесійні протиріччя всередині країни. Перші контакти щодо майбутньої унії між Візантією та

Польщею відбулись 1412 р. Про це свідчить лист Сигізмунда Люксембургського в якому йдеться про спільне послання королів Угорщини та Польщі імператору Мануїлу II [9]. Візантійське посольство, що приїхало навесні 1415 р. до Кракова, обговорювало не тільки питання надання допомоги Константинополю... Саме під час цього візиту Владислав вперше обговорює з послами проект майбутньої церковної унії.

Ймовірно, справи просунулася настільки успішно, що вже у вересні 1415 р. в Краків прибуває нове посольство від імператора Мануїла II. Не викликає сумнівів, що успіх польсько-візантійських переговорів був вирішений наперед ще й тим фактом, що король Владислав виконав свою обіцянку і надав Візантії допомогу зерном відправивши її з порту Кочубіїв. В той же час до загальноєвропейських переговорів стосовно унії підключився монах-домініканець Феодор Хрисоверг. Ця людина, яка безпосередньо представляла Римську церкву, змогла заручитися підтримкою «багатьох князів християнських» на ведення переговорів стосовно возз'єднання католицької та православної церков. Після відвідин Кракова, де у нього була зустріч з польським королем, Хрисоверг відправився в Констанц, щоб взяти участь у роботі церковного Собору. 7 жовтня 1415 р. в Констанці було зачитано лист короля Владислава Ягелло.

«Як вам повинно бути відомо, – йшлося в листі, – в державі нашій досі проживають численні русини, які ніколи не знали благодаті Божої, і для того, щоб вони, залишивши свої помилки, повернулися на шлях істинний, прийміть посланого до вас брата Феодора...» [10]. Але справа відновлення церковної єдності виявилася досить складною і затягнулося на багато років. Унію було підписано 1439 р. на церковному соборі у Флоренції.

Перша літописна згадка про Одесу була лише епізодом у великій європейській політичній грі, але епізодом важливим, який лише підкреслює значимість маленького факту та допомагає вписати нову главу в історію міста.

Джерела і література

1. Сахаров И. Сказания русского народа. – СПб., 1849, Т. 2, Кн. 8. – С. 60.
2. Егоров В. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 2009. – С. 33.

3. Macej Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. –Т. 2. –С. 6-7.
4. ПСРЛ. (Густынская летопись). — СПб., 1843. – С. 350

5. З кроники Великого княжества литовского и жомайтского // Записки Одесского общества истории и древностей, 1902. – Т. 24. – С. 155.

6. ПСРЛ. Ипатьевская летопись. Т. 2 – СПб., 1908. – С. 339

7. J.Długosz Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego, księga 11. – Warszawa, 2009. – S. 55-56.

8. J.Długosz Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego, księga 11. – Warszawa, 2009. – S. 59.

9. Acta concilii Constanciensis / Hrsg. von H. Finke. – Munster, 1896-1936. т. I, P.397.

10. Acta concilii Constanciensis / Hrsg. von H. Finke. Munster, 1896-1936. Т. III, P. 281.

Александр Степанченко

Первое летописное упоминание об Одессе (Хаджибее) и церковная уния XV в.

Статья посвящена вопросу точной датировки первого летописного упоминания об Одессе. В ходе изучения текста "Анналов или хроники славного королевства Польши" удалось выяснить точную дату первого упоминания о городе-порте Хаджибее-Одессе. На основе исторических документов, показана широкая картина подготовительных шагов по объединению католической и православных церквей (унии) в начале XV в.

Ключевые слова: Хаджибей, Одесса, церковная уния, порт.

Alexander Stepanchenko

The first annalistic mention of Odesa (Kachibey) and church union XV c.

The article is devoted to the exact dating of the first historical mention of Odessa. In examining the text of "Annals or Chronicles of the glorious kingdom of Poland", yavtoru managed to find out the exact date of the first mention of the city-port Hadzhibey-Odessa. Based on historical documents, it shows the broad picture of preparatory steps to unite the Catholic and Orthodox churches (union) at the beginning of the XV c.

Key words: Hadzhibey, Odesa, Church Union, the port.